

SZVETELESZKY ZSUZSANNA

ÍGY LÁTNAK ŐK

Ha iskolásoknak kellene tanítanom társadalomtörténetet, első dolgom lenne, hogy nagy tisztelettel és alázattal kölcsönvegyem az írók és a költők képeit, metaforáit. Azzal kezdeném, hogy „*Színház ez az egész világ, s merő/ Szereplő mind a férfi, nő: mindenki/ Föl és lelép; jut több szerep is egy/ Személyre...*” (Shakespeare). Amikor ezt megbeszéltük, azzal folytatnám, hogy „*Vannak írott törvények – ezek múlandóak; de vannak íratlan törvények is – azok örök érvényűek.*” (Mark Twain). Miközben készülnék az óráimra, szorgosan gyűjtögetném a magyar és a világirodalom remekeinek metaforáit emberről és társadalomról. Tanulmányok helyett regényeket ajánlanék tanítványaimnak: „*Igen, uraim, a regény: tükör, hosszú úton vándorol. Hol az ég kékjét tükrözi, hol az út pocsolójának sarát. És maguk erkölcsstelenséggel vádolják azt az embert, aki a tükröt viszi? A tükör pocsolóját mutat, és maguk a tükröt vádolják! Vádolják inkább a pocsoló utat, még inkább az útbiztot, aki túri, hogy ott poshadjon a víz s megszülessék a pocsoló!*” (Stendhal). Hozzáfűzném persze: „*A világ pocsoló, igyekezzünk megmaradni a magaslatokon.*” (Balzac)

Amióta csak teheti, az ember lankadatlán érdeklődéssel firtatja, hogy milyen is ő maga – a szemlélődés egyik legizgalmasabb tárgya maga a szemlélő, az ember. Végtelen utazást kínál a téma, miközben ráléptünk egy másik útra is: az egyén vizsgálata mellett a csoport, a társadalom elemzése is a tudomány egyik nagy kalandja, tele izgalmas forrulatokkal.

A tudományé is, mely jól meghatározott és gyakran újrahatározott szabályok mentén teszi óvatos lépteit. Közben azonban ott fénylik a látómezőn a másik tükör is, a művészeté: oly sok egyéb mellett a társadalomról is sajátost és eredetit mutatva: „*Milyen felemás érzések közt élünk,/ milyen sokféle vonzások között,/ pedig zuhanunk, mint a kő/ egyenesen és egyértelműen.*” (Pilinszky)

...tanulmányok
helyett regényeket
ajánlanék
tanítványaimnak...

Más élményt kínál a tudomány, s mást a művészet. Az előbbi igyekszik pontos definíciókkal dolgozni, a szépirodalom metaforái pedig mindig is változatos módon jelenítették meg a kollektív önképet: „...*Más klíma más szokást s viselkedést kívántat. (...) A más beszéd, a más észjárás és a tett gyakran megszegyenít újonnan jötteket.*” (Corneille) Goudsblom holland társadalomtudós írja egyik tanulmányában, hogy míg a 19. században minden nagyobb európai egyetemen tanszékek létesültek a történelemtudomány művelésére, addig a szociológiának akkoriban még nem sikerült akadémiai pozíciókat szerezni. Ez ugyan hátrányt is jelentett, a szak fejlődése szempontjából, ám előnyt is annyiban, hogy nem kényszerültek számításba venni az uralkodó intézményi viszonyokat, s programjaik kidolgozásakor szószólóinak nem volt megkötve a kezük.

Goudsblom röviden és lényegre törően foglalja össze, hogy amikor Auguste Comte gondosan megalapozott tudománytanában a szociológia és a történelem viszonyának tárgyalására is sort kerített, ehhez az emberi tudás fejlődésének olyan modelljét vette alapul, amely nagyban a természet-tudományok fejlődésére volt szabva. Comte úgy vélte, előbb a természet-tudományok tanulmányozása terén kell jártassá válni az általános szabályszerűségekben való gondolkodásban, s csak azután lehet alkalmazni ezt saját, ropant összetett emberi társadalmainkra.

Goudsblom leszögezi: ez a stádium már beköszöntött, vagyis már rendelkezésre álló, de még egyértelmű általános elvek nélkül rendezett történelmi ismeretek sokasága válik feldolgozhatóvá egy valóban tudományos szociológiában.

Addig azonban ne hagyjuk ki a valóban művészi szociológia gyümölcseinek élvezetét. Akkor se, ha megborzongat: „*Én valahányszor tévedésből benyitottam valahova, ezt betű szerint és képletesen egyaránt mondom, mindig valami váratlan aljasságot fedeztem föl. Ha a társadalmat hirtelen ki lehetne fordítani, mint egy kesztyűt, és megnézni a belsejét: valamennyien elájulnánk az undortól és a rémülettől.*” (Anatole France)

A társadalomnak mind több tagja fordul érdeklődéssel a társadalom, mint téma felé. A huszonegyedik század elejére a tudomány és a technika számtalan eszközzel, eredménnyel szolgálja ezt az igényt. A szociológia elméleti és gyakorlati szempontok alapján vizsgálja a társadalmi élet összetevőit, az egyéneket, csoportokat, szervezeteket, intézményeket életének,

*...ha kollektív
önképre
vágunk...*

működésének törvényszerűségeit, szabályait és folyamatait. Az infokommunikáció pedig rengeteg eszközt biztosít a hétköznapi ember számára is, hogy a témával kapcsolatban ismeretekhez jusson.

Miközben itt áll a polcon (vagy a könyvtárén) a jó öreg irodalom is, melynek megannyi képviselője szebbnél szebb képpel szolgál a társadalomról – a társadalomnak címezve. Vagyis a hálózatkutatás virágzásának időszakában, ha kollektív önképre vágunk, nem kell feltalálnunk a spanyolviaszt. „*Ó, fogcsikorgatás. Ó, megalázás, / hogy rab vagyok és nem vagyok szabad. / Nem az enyém már a kezem, a lábam, / és a fejem, az is csak egy adat.*” (Kosztolányi)

Kitalált társadalomtörténet-órámon a szegénység fogalmának magyarázatához Dumas-t hívnám segítségül: „*A szűkölködés meg a nyomor rokon fogalmak, közöttük azonban egy egész világ terül el.*” Vagy megint csak Shakespeare-t: „*Ne szóljatok szükségéről. A legalja/ Koldús is, bár teng, bír fölöslegest.*” Sok mindent megvitatnék még képzeletbeli tanítványaimmal, azzal a céllal, hogy eljussunk Goethe gondolatához: „*Melyik a legjobb kormány? Az, amelyik megtanít minket saját magunkat kormányozni.*”

A szépirodalom társadalmi metaforáinak segítségével nem csupán a vélt, a vetített vagy a vágyott önkép különbségeinek megrajzolására törekedhetünk, jóllehet ez a felosztás tűnhetne az egyik legkézenfekvőbb megközelítésnek: „– *Szerencsétlen az az ország, melynek nincsenek hősei. – Nem. Szerencsétlen az az ország, melynek hősökre van szüksége.*” (Brecht)

A csoportlét transzcendens dimenzióitól a kollektív identitászavarig sokféleképpen tematizált és változó csoportértelmezés és -ábrázolás figyelhető meg az irodalomban, a szakrális és a profán, a ciklikus és a lineáris váltakozásával, nemegyszer egymás mellett élésével. Összegyűjtésük és tematikus elemzésük megmutatja, milyen nyelvi jelekkel írja le a szépirodalom a kollektív önképet, a metaforákban hogyan jelenik meg az átjárhatóság, a kiüresedés, a rekonstrukció problematikája, a modernitás és a tradíció újraértelmezése, milyen típusait fedezhetjük fel a csoportorganizmushoz kapcsolódó művészi narratív konstrukcióknak, milyen jellegzetességekkel bírnak a csoportközi interakciók metaforái.

A nagy egész pontos és szabatos ábrázolása a tudomány művelőjének nehéz feladvány. Az irodalom számára sem könnyű feladat: „*Senki sem különálló sziget; minden ember a kontinens része, a szárazföld egy darabja. Ha egy göröngyöt mos el a tenger, Európa lesz kevesebb, éppúgy, mintha egy hegyfokot mosna el, vagy barátaid házáat, vagy a te birtokod; minden halállal én leszek kevesebb, mert egy vagyok az emberiséggel; ezért hát sose kérdezd, kiért szól a harang: érted szól.*” (John Donne)

Az emergencia művészi ábrázolása egyfelől a közösség, a kollektív identitás és a csoport individualizációjának megszemélyesítésének vizsgálata során, másfelől a közösség transzformációjának művészi ábrázolásának

elemzésével tárható fel. A 16. századtól a kollektív önkép ábrázolásának problematikáját meghatározza a művészet kultikus szerepének elvesztése. A nyugati-keresztény művészet a vallási kultusz szolgálatában állt a középkor végéig, ezért kollektív önkép-ábrázolása a szakrális rendszertől elválaszthatatlan.

A romantikából eredő képzet – az író, mint a közösség által ráruházott küldetéssel megjelölt vátesz – csak az elemzés szintjén jelenik meg, és nem módszertani alapvetésként: a szereptudatok analízise helyett maguk a metaforák kerülnek a fókuszba. Ettől függetlenül kitérek a trauma-feldolgozó funkciónak az emlékező, emlékeztető,

kultúraátörökítő jellegére is. A 20. század

második felétől a kollektív önkép művé-

szi ábrázolására alapvető hatást gyakorol

rol a második világháború traumája és

annak ábrázolhatatlansága. Kemény

István *Káin-ciklusának* első darabjából

egy példa erre: „*közös kíncsüünk a rossz lelkiismeret*”.

Az origók megváltozása – egy

XIX. századi kép, például Petőfi

Sándoré: „*Habár fölül a gálya,/ S alul*

a víznek árja,/ Azért a víz az úr!”, vagy:

„*A nép kegye apály és dagály módjára változik*

örökkön örökké.” (Victor Hugo) – a ma

emberének mást üzen, mint a kortársaknak. Az

individuum rekonstruálása – például Edgar Lee Masters: *A Spoon River-i holtak* című kötetében – maga után vonja a közösség rekonstruálását is: az individuum empirikus képzete immár nem a percepció kollektív jeleneje. A közös ideakonstrukciók már nem a lojalitás zálogai: „*Konvenciók, bevett szokások/ hideg vaspántjai/ szorítják lüktető,/ eleven húsig lenyúzott szívünket.*” (Rab Zsuzsa)

A harmadik évezred komplex, globális társadalmainak sokmilliárd tagja csoportszinten is komplex viselkedést produkál: ezen attitűdök közül a szépirodalom már sokat képbe foglalt: „*A csőcselék iszonyú, undorító. Olyan, akár a farkas, csakis élő hússal lehet lecsillapítani.*” (Lev Tolsztoj) A 21. század komplex társadalmainak kutatói egyre több aspektusból fókuszálnak a reflexió, a kollektív önismeret, az önszerveződés kérdéseire. Egyre több olyan tudományos – szociológiai, szociálpszichológiai, hálózattelméleti – eredmény születik, melyeknek nemcsak kiegészítésében, de értelmezésében is fontos szerepet kapna a kollektív önkép metaforáinak irodalomelméleti megközelítése és feldolgozása.

Az infokommunikációs technológiák fejlődésének hatása, a *social fic-*

...a ma emberének
mást üzen,
mint a kortársaknak...

tion megjelenése a modern társadalomra – a reflexió szerepének növekedésével – mérhetően fokozza a kollektív önképpel kapcsolatos tudatosságot, és a jelenséghez kapcsolódó, új típusú metaforák jelennek meg. „Az emberi faj olyan, akár a csicsóka: szapora, igénytelen és kiirihthatatlan. Először talán jó ötletnek tűnik a természetűük: a csicsóka majdnem krumplics, és a felületes szemlélőnek ideig-óráig az ember is létezőnek látszik, olyasvalaminek, ami létre való. Am ahogy a csicsókáról is hamar kiderül, hogy édes, göcsörtös (hámozhatatlan) és csak a disznó eszi meg (na jó, a ló is), úgy az ember is rég leleplezte magamagát: reménytelen fajta, isteni fogyasztásra alkalmatlan, és mindent megmérgez maga körül. De mire ez napfényre kerül, már késő, akkor már kaszálhatjuk, sarlózhatjuk, kapálhatjuk, mehetünk bármilyen gyilkos szerszámmal a háromméteres, kénsárga virágú csicsóka ellen, az onnan el nem tűnik. Mint ahogy az Isten is elkésett, nincs az a borzalom, amivel eltörölhetné könnyelmű vállalkozását, a teremtést.” (Cserna-Szabó András)

Vajon mennyiben különbözik szerkezet, orientáció és ontológia tekintetében a csoportorganizmus megjelenítése a kollektív és az egyéni ideakonstrukciókban? A kollektív asszociációk, a hálózat képe a mitológiában és a népköltészetben, a köznyelvi metaforák (valamint illusztratív jelleggel a bestsellerek és a társadalomtudományok legismertebb csoport-metaforái) valószínűleg nemcsak a három fentebb említett aspektusban, hanem vélhetőleg az időélmény, a koherencia, a reflexió és a komplexitás tekintetében is más dimenziók mentén csoportosulnak.

A lokalitás bonyolult kérdése is mindig próbára tette elemzőit, ám az irodalom ebben a vonatkozásban is ad támpontot: „Ez a fajta az én fajtám, valameddig a vasút meg nem közelíté, oly tiszta maradt, mint a búza, mely csak addig igazán búza, míg semmi másfajta szem közéje nem keveredett.” (Benedek Elek) A lokalitáshoz kapcsolódó metaforák a valós és a mentális terek megjelenítésével a társadalmi mobilitás korában különös jelentőséggel bírnak, a nagyvárosi lét anonimizáló hatásától – „A mi szép Párizsunk egyik legnagyobb előnye, hogy itt születhet, élhet, meghalhat az ember anélkül, hogy bárki törődne vele. (Balzac) – az integráció kérdéséig: „Az emberek szeretik, ha valahova tartozunk, lehetőleg oda, ahova ők.” (Steinbeck)

Az én képzeletbeli diákjaim biztosan rákérdeznének a jelenre, a válságra is. „Rendszerint a nagy dolgok omlanak össze.” – mondanám nekik Csehovval, majd így nyugtatnám őket: „Az országoknak megvan a maguk válsága, mint a hegyeknek megvan a maguk tele. Egy túl hangosan mondott szó néha lavinát okoz.” (Victor Hugo). Majd, talán kicsit ódivatú módon égnek emelt ujjal hozzátenném: „Tengernek a Törvény/ azt súgja: terjeszkedni! / Partnak a Törvény/ azt súgja: megmaradni!” (Csanádi Imre)

Nem aktualizálnánk túl a szitut. Akkor sem, ha a kollektív tudat és önkép fogalmat nagymértékben átalakították a politikai és történelmi jelen-

tésrétegek. Nem a klasszikus történeti kérdések: a nemzeti traumák bemutatása, a kollektív történelmi veszteségek metaforáinak (ezek ugyanis a társadalom egészét érintő megjelenítések, így óhatatlanul magukba foglalják az aktuálpolitikai aspektusokat), hanem a kiemelt történelmi helyzettől jobbra független, általános kollektív önkép művészi ábrázolásainak feldolgozása és értelmezése a megértés célja. Azért érdemes a komplexebb és általánosabb közösségi témákhoz kapcsolódó önkép-metaforákra koncentrálni, mert így nyílik alkalom feltárni a kollektív önkép művészi reprezentációiban rejlő egyetemes szépséget, tapasztalatokat és tudást.

Mondom, nem nagyon aktualizálnánk, de egy kicsit talán pszichologizálnánk. Karinthyval kérdezve: „*A tizenkilencedik század lángelméiről sorra kimutatta az elemző lélektan, hogy örültek voltak. És nem akadt, aki így tette volna fel a kérdést: Micsoda gyalázatos, embertelen század lehetett, aminek lángelméi sorra megőrültek?*” Csehovval válaszolva: „*Ha egyszer van börtön és örültekháza, akkor valakinek ülnie is kell benne.*”

Kövecses Zoltán írja *A metafora* című könyvének előszavában, hogy a legtöbb ember számára a metafora egy olyan nyelvi kép, amelyben egy dolgot úgy hasonlítunk egy másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással: „*Az Akhilleusz egy oroszlán volt a harcban*” mondatban például az oroszlán szót metaforának tekintenénk. Valószínűleg hozzátennénk azt is, hogy a metaforikusan használt szóval valamilyen művészi vagy retorikai hatást akarunk elérni. Ezt azzal magyaráznánk, hogy a metafora a szép, hatásos vagy ékesszóló nyelvhasználat egyik eszköze, melynek célja, hogy különleges, nem mindennapi nyelven beszéljünk, vagy éppen mély érzelmeket fejezzünk ki. Minden bizonnyal azt is hozzátennénk, hogy Akhilleuszt azért hasonlíthatjuk az oroszlánhoz, mert Akhilleusz-nak és az oroszlán-nak vannak közös tulajdonságaik, mint például bátorságuk és erejük.

A metaforának ez a széles körben elterjedt, a tudományos területeken és a hétköznapi gondolkodásunkban egyaránt (ami persze nem azt jelenti, hogy ne léteznének más elméletei is). A fenti hagyományos vélekedés szerint a metaforának legalább öt jellemző tulajdonsága van. Először, a metafora a szavak valamilyen tulajdonsága, vagyis kizárólagosan nyelvi jelenség. Másodszer, a metaforát művészi, esztétikai vagy retorikai célból alkalmazzuk... Harmadszor, a metafora a párhuzamba állított két dolog közti hasonlóságon alapszik... Negyedszer, az ily módon használt metaforák tudatosan kigondoltak, és külön tehetségre van szükségünk ahhoz, hogy kitaláljuk és a megfelelő módon alkalmazzuk őket... Arisztotelész ezt így fejezi ki: »Legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele.« (Sarkady János fordítása, *Poétika*, XXII.) Ötödször, elterjedt nézet, hogy az irodalmi díszítésen kívül nincs igazán szükségünk a metaforákra. Nélkülük is elboldo-

gulunk, hiszen nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak, hanem csak külön célokra használjuk őket.”

Kövecses leírja, hogyan dolgozott ki George Lakoff és Mark Johnson egy új, koherens és szisztematikus metafora-elméletet. Elgondolásukat a metafora kognitív nyelvészeti megközelítésének nevezik, a hagyományos metafora-felfogásról alkotott kritikájukat Kövecses a következőképpen összegzi: „1. A metafora elsősorban a fogalmak, és nem a szavak jellemző tulajdonsága. 2. A metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és nem csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgáljon. 3. A metafora gyakran nem hasonlóságon alapszik. 4. A metaforákat a köznapis emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága. 5. A metafora nem egy fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke.”

Mivel a metafora alapvető szerepet játszik az emberi megértésben és gondolkodásban, sőt társadalmi, kulturális, és pszichológiai valóságunk megalkotásában is, ezért nem mondhatunk le azokról a metaforákról sem, melyek a művészet eszközeivel mutatnak rá, milyenek is vagyunk, és milyen világban élünk. *„Miként a matt-fenyegetés ellen sem lehet úgy védekezni, hogy felborítjuk a sakktáblát, az igazság nehézágyúit sem lehet bevonni olyan törekény szerkezetekbe, mint az emberi társadalmak.”* (Ottlik)

Szép, rövid és érthető társadalomelméleti gyöngyszemeket kínálnak nekünk íróink, költőink. A tudomány elvárásai szerint talán nem mérhető és ellenőrizhető módon téve állításokat – mérhetetlen kincs azonban a megértés és a belátás, melyhez általuk jutunk.

IRODALOM

- Goudsblom, J. (2005): *Időrezsimek*. Typotex, Budapest.
 Kövecses Zoltán (2005): *A metafora*. Typotex, Budapest.